

RENDI TÁRSADALOM – POLGÁRI TÁRSADALOM

A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület gondozásában megjelenő „Rendi társadalom – polgári társadalom” sorozat immár tekintélyt parancsoló, harmincéves múltra tekinthet vissza, és ezzel a hazai történettudomány egyik legrégebbi, folyamatosan jelentkező könyvsorozata. A tematikus kötetek a kör éves konferenciáin elhangzott előadások tanulmányra formált változatára épülnek, és a régebbi kiadványok ma már a kör honlapjáról letölthető formában is mindenki számára hozzáférhetők. Az első kötet 1987-ben jelent meg, a kör 1986-ban, *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok* címmel Salgótarjánban rendezett konferenciája nyomán; a legfrissebb pedig az ideje, immár 29. sorszámú kötet, az *Iskola, művelődés, társadalom. Az oktatás, nevelés, művelődés társadalomtörténeti látószögei*. Megjelenés előtt áll a tavalyi jubileumi, a migráció és társadalmi mobilitás témájával foglalkozó 30. konferencia kötete, de megkezdődött az érzelmek történetét tárgyaló ez évi, gyöngyösi konferencia kötetének szerkesztése is, amelynek megjelenése 2018 második felében várható.

A Hajnal István Kör nem „csupán” a hazai társadalomtörténet-írás intézményesülésében játszott meghatározó szerepet. Ahogy Gyáni Gábor, a kör megszületésének és történetének szentelt tanulmánya végén joggal állapította meg: „a Hajnal István Kör által képviselt tudományos gyakorlat ténylegesen megújította az utóbbi évtizedek magyarországi történetírását.”¹ Az alábbiakban a kör sorozatában eddig megjelent könyvek listáját adjuk köz-

re. E helyütt a sorozat mélyebb, átfogóbb elemzése nem lehet a célunk. E rövid felvezetésben csupán arra szorítkozunk, hogy kiemeljünk három fontos tényezőt, amellyel a kör lényegileg hozzájárult a hazai történetírásnak az 1980-as évek végétől kibontakozó átalakulásához.²

Először is, a konferenciák témaválasztásával a kör a nemzetközi, széles értelemben vett társadalomtörténet-írás érdeklődésének homlokterében álló kutatási tárgyakra, problémákra, megközelítésekre irányította a figyelmet, és így jelentősen hozzájárult ezek hazai recepciójához. Ilyen például a generációk, a nemek, a fogyasztás, az ünnepek, az idő érzékelése, a testhez való viszony története, vagy a mentalitástörténeti, mikrotörténeti megközelítések, illetve a várostörténet-írás, vagy az oktatástörténet újabb irányzatai.

Másodszor, a kör fontos szerepet játszott a módszertani érzékenységek és a historiográfiai gondolkodás erősítésében. Az ezekkel kapcsolatos problémáknak külön konferenciákat is szentelt, de a módszertani kérdések szinte minden kötetben megjelennek. Ráadásul, a magyarországi társadalomtörténet-írás helyzetét elemezve, a kör a saját történetírói gyakorlatát is kritikai vizsgálat tárgyává teszi, vagyis az annyira szükséges önreflexivitás terén is példamutató.

Végül, a Hajnal István Kör harmadik fontos hozzájárulása a magyar történetírás megújításához az a nyitottság, amellyel a konferenciáit a kezdetektől fogva megszervezi, és ezáltal az itthoni történettudományos diskurzusban a korábitól eltérő, új gyakorlat meghonosodását segítette elő. Mindenekelőtt az alapítók hadat üzentek a tekintélyelvűségnek. Határozott szándékuk volt ugyanis, hogy kilépjenek a szűkebb akadémiai berkekből, és igyekeztek megszólítani a társadalomtörténet iránt érdeklődő kutatók minél szélesebb rétegét, illetve mindazokat, akik meg kívánták haladni az egyoldalú politikai eseménytörténetet és köztörténetírást. Ennek következtében a Hajnal István Kör konferenciái ma is egyedülálló fórumot jelentenek a kutatóintézetekben, egyetemeken és a különféle tudományok közgyűjteményekben

dolgozó kutatók rendszeres találkozásának és párbeszédének. A nyitottság emellett a társtudományok művelői számára is folyamatosan megnyilvánult, így a konferenciákon a történészek mellett rendszeresen szerepelnek irodalomtörténészek, művészettörténészek, szociológusok, néprajztudósok, antropológusok, közgazdászok is, vagyis a Kör ezzel a gyakorlatával az interdiszciplináris szemlélet terjesztését is elősegítette. Nem utolsósorban pedig kezdetektől arra is törekedett, hogy lehetőséget biztosítson a pályájuk elején álló fiatal kutatóknak.

A „Rendi társadalom – polgári társadalom” sorozat mindezen törekvéseknek hű lenyomata, egyben pedig kiváló, széles körű áttekintést kínál a hazai, tágran értelmezett társadalomtörténet-írás elmúlt harminc évéről.

„RENDI TÁRSADALOM – POLGÁRI TÁRSADALOM” SOROZAT

A megjelent kötetek elérhetők a Hajnal István Kör honlapjáról, a Kiadványok menüpont alatt (www.hajnalkor.hu). Az utolsó négy kötet (26–29.) feltöltése jelenleg folyamatban van. 1986 óta mindössze hét konferencia kötete nem jelent meg, döntően anyagi okok miatt, ezeket külön szerkesztve közöljük, megadva tájékoztatásul az adott konferencia témáját, és utalva arra, ha az előadások egy része másutt megjelent.

1. *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok*

Salgótarján,

1986. szeptember 28–30.

Szerk. Á. Varga László. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 1987. 589 old.

(Rendi társadalom – polgári társadalom 1.; Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 15.)

2. *Kutatás – módszertan*

Gyula, 1987. augusztus 26–28.

Szerk. Erdmann Gyula.

Békés Megyei Levéltár,

Gyula, 1989. 485 old.

(Rendi társadalom – polgári társadalom 2.)

1 ■ Gyáni Gábor: Miért és hogyan született meg a Hajnal István Kör? *Korall*, 64 (2016), 194. old.

2 ■ Természetesen, e felsorolás számos ponttal bővíthető, így például utalhatunk arra, hogy a kör alapítóinak egy csoportja kezdeményezője volt a *BUKSZ* elindításának. Lásd erről *uo.* 190. old.

3. *Társadalmi konfliktusok Salgótarján, 1989. június 15–18.*
Szerk. Á. Varga László. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 1991. 403 old.
(Rendi társadalom – polgári társadalom 3.; Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 16.)
4. *Mezőváros – kisváros A Hajnal István Kör kezshelyi konferenciája, 1990. június 23–25.*
Szerk. Mikó Zsuzsa. Csokonai, Debrecen, 1995. 336 old. (Rendi társadalom – polgári társadalom 4.)
5. *Paraszti kiszolgáltatottság – Paraszti érdekvédelem, öngazgatás A Hajnal István Kör gyulai konferenciája, 1991. augusztus 29–31.*
Szerk. Erdmann Gyula. Békés Megyei Levéltár, Gyula, 1994. 361 old. (Rendi társadalom – polgári társadalom 5.)
6. *Írástörténet – szakszerűsödés A Hajnal István Kör velemi konferenciája, 1992. szeptember 10–12.*
Szerk. Sasfi Csaba. Vas Megyei Levéltár, Szombathely, 2001. 159 old.
(Rendi társadalom – polgári társadalom 6.)
7. *Kőfallal, sárpalánkkal... Várostörténeti tanulmányok A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 1993. évi debreceni konferenciájának előadásai.*
Szerk. Németh Zsófia és Sasfi Csaba. Csokonai, Debrecen, 1997. 205 old.
(Rendi társadalom – polgári társadalom 7.)
9. *Mágnások, birtokosok, címerlevelek Pécsvárad, 1995. szeptember 12–13.*
Szerk. Ódor Imre, Pálmány Béla és Takács Péter. Hajnal István Kör, KLTE Történelmi Intézete Segédtudományi Tanszéke, Debrecen, 1997. 290 old.
(Rendi társadalom – polgári társadalom 9.)
10. *A társadalomtörténet-írás helyzete hazánkban. Ipar és társadalom a 18–20. században Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 10., jubileumi konferenciájának előadásai (Salgótarján, 1996. augusztus 22–23.)*
Szerk. Sasfi Csaba. Hajnal István Kör, Nógrád Megyei Levéltár, Budapest Főváros Levéltára, Salgótarján, 2003. 384 old.
(Rendi társadalom – polgári társadalom 10.)
Új számozás: 11. *Régi témák, mai kérdések a mentalitástörténetben. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 1998. évi esztergomi konferenciájának előadásai.*
Szerk. Sasfi Csaba. Komárom-Esztergom Megyei Levéltár, Esztergom, 2000. 386 old.
(Rendi társadalom – polgári társadalom 11.)
12. *Mikrotörténelem: vívmányok és korlátok A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 1999. évi miskolci konferenciájának előadásai.*
Szerk. Dobrossy István. Hajnal István Kör, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc, 2003. 456 old.
(Rendi társadalom – polgári társadalom 12.)
Új számozás:
14. *Ünnep – hétköznap – emlékezet. Társadalom- és kultúrtörténet határmezsgyéjén A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája, Szécsény, 2000. augusztus 24–26.*
Szerk. Pásztor Cecília. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján, 2002. 313 old. (Rendi társadalom – polgári társadalom 14.) [12]
16. *Nők és férfiak..., avagy a nemek története A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája. Nyíregyháza, 2002. augusztus 30–31.*
Szerk. Láczy Magdolna. Nyíregyházi Főiskola Gazdaságtudományi Kar, Nyíregyháza, 2003. 450 old. (Rendi társadalom – polgári társadalom 16.)
17. *Személyes idő – történelmi idő A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája. Kőszeg, 2003. augusztus 29–30.*
Szerk. Mayer László és Tilcsik György. Vas Megye Levéltára, Szombathely, 2006. (Rendi társadalom – polgári társadalom 17.)
18. *A fogyasztás társadalomtörténete A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája. Pápa, 2004. augusztus 27–28.*
Szerk. Hudi József. Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület – Pápai Református Gyűjtemények, Budapest–Pápa, 2007. 326 old. (Rendi társadalom – polgári társadalom 18.)
21. *Generációk a történelemben A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája. Nyíregyháza, 2007. július 6–7.*
Szerk. Gyáni Gábor és Láczy Magdolna. Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület – A Nyíregyházi Főiskola Gazdasági és Társadalomtudományi Kara, Nyíregyháza, 2008. 464 old.
(Rendi társadalom – polgári társadalom 21.)
24. *A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2010. évi, Kőszegen megrendezett konferenciájának kötete.*
Szerk. H. Németh István, Szívós Erika és Tóth Árpád. Hajnal István Kör, Budapest, 2011. 564 old. (Rendi társadalom – polgári társadalom 24.)
25. *Felekezeti társadalom – felekezeti műveltség Győr, 2011. szeptember 1–3.*
Szerk. Lukács Anikó. Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület, Bp., 2013. 403 old. (Rendi társadalom – polgári társadalom 25.)
26. *Piacok a társadalomban és a történelemben A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2012. évi, debreceni konferenciájának kötete.*
Szerk. Halmos Károly, Kiss Zsuzsanna és Klement Judit. Hajnal István Kör, Bp., 2014. 546 old.
(Rendi társadalom – polgári társadalom 26.)

27. *A test a társadalomban*
A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2013. évi, sümegi konferenciájának kötete.
 Szerk. Gyimesi Emese, Lénárt András és Takács Erzsébet. Hajnal István Kör, Bp., 2015. 435 old.
 (Rendi társadalom – polgári társadalom 27.)

28. *Vidéki élet és vidéki társadalom*
A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2014. évi, egri konferenciájának kötete.
 Szerk. Pap József és Tóth Árpád. Hajnal István Kör, Bp., 2016. 662 old.
 (Rendi társadalom – polgári társadalom 28.)

29. *Iskola, művelődés, társadalom: az oktatás, nevelés és művelődés társadalomtörténeti látószögei*
A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2015. évi, sárospataki konferenciájának kötete.
 Szerk. Sasfi Csaba és Ugrai János. Hajnal István Kör, Bp., 2017. 564 old.
 (Rendi társadalom – polgári társadalom 29.)
 Supplementum: *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére.*
 Szerk. Á. Varga László. Csokonai, Debrecen, 1995. 520 old. (Rendi társadalom – polgári társadalom; Supplementum.)

A tanulmánykötet nem jelent meg:

8. A konferencia adatai:
Az etnikai és felekezeti csoportok történeti kérdései a 18–20. századi Magyarországon.
 Pécs, 1994. augusztus 25–27.

11. A konferencia adatai:
Elíttek a modern társadalomban (18–20. század).
A nő a modern társadalomban (18–20. század)
 Veszprém, 1997. június 27–28.
 Az utóbbi szekció során elhangzott előadások egy része napvilágot látott az alábbi gyűjteményes kötetben:
Nők a modernizálódó magyar társadalomban.
 Szerk. Gyáni Gábor és Nagy Beáta. Csokonai, Debrecen, 2006.

15. A konferencia adatai:
A gyermek a történelemben.
 Gyula, 2001. augusztus 24–25.
 Az elhangzott előadások egy része megjelent a *Bárka – Irodalmi, művészeti és társadalomtudományi folyóirat* 10. (2002), 4. számában.

19. A konferencia adatai:
A társadalmi tér.
 Alsólendva (Szlovénia), 2005. augusztus 26–27.

20. A konferencia adatai:
Kulturális fordulat a történetírásban.
 Balatonfüred, 2006. június 30. – július 1.

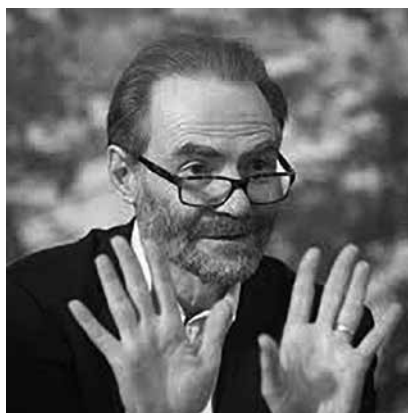
22. A konferencia adatai:
A politika társadalomtörténete.
 Túrkeve, 2008. augusztus 29–30.

23. A konferencia adatai:
A kommunikáció története.
 Miskolc, 2009. augusztus 28–29.

CZÓCH GÁBOR

IT'S THE KULTUR, STUPID

Timothy Garton Ash: *It's the Kultur, Stupid.*
The New York Review of Books, 2017. december 7.

„Annak oka, hogy a kultúridegen népek – arabok, szintik, romák stb. – elárasztanak bennünket, a civil társadalom módszeres lerombolása, mert máskülönben ellensúlyozhatná az alkotmány ellenségeit, akik elural-

kodnak rajtunk. Ezek a disznók nem egyebek, mint a második világháború győztes hatalmainak bábjai...” Így kezdődik Alice Weidel személyes e-mail-üzenete még 2013-ból. Ő volt a 2017 őszi sorsfordító német választások idején az *Alternative für Deutschland* (AfD) két „vezető jelöltjének” egyike. A fő „disznó” és „báb” persze Angela Merkel. Annak ellenére, hogy ezt az e-mailt a választás napja előtt két héttel kiszivárogtatták, és az AfD vezetőinek idegengyűlölő, jobboldali nacionalista nézeteiről tanúszkodó bizonyítékok nagy nyilvánosságot kaptak, minden nyolcadik német szavazó az Alternatívét támogatta. Így 92 képviselővel jelenleg a második legnagyobb ellenzéki pártfrakciót alkotják a szövetségi gyűlésben (*Bundestag*).

Idegengyűlölő jobboldali nacionalizmus – éppen Németországban? A pusztán tény, hogy ez mekkora meglepetést keltett, jelzi, mennyire megváltozott Németország 1945 óta. Manapság többet várunk el a németektől, mint saját magunktól, hiszen csak arról van szó, hogy Németországra is kiterjed korunk populista normálállapota, amelyet Nagy-Britanniában a Brexit-szavazás, Franciaországban Marine le Pen Front Nationalja, Hollandiában Geert Wilders széke bestiasága, Lengyelországban a jobboldali nemzeti-populista kormány, az Egyesült Államokban pedig a trumpolás, Trump szemfényvesztése jelez.

Mint minden mai populizmusnak, a német változatának is egyaránt vannak általános és különös vonásai. Abban megegyezik a többivel, hogy megveti a jelenlegi eliteket és a régóta fennálló pártokat (AfD-ül *Alteliten*, illetve *Altparteien* a nevük) és a nép (*Volk*) nevében lép fel – a *Volk* kettős jelentésével, amely jelentheti a „népet” csak úgy, mint az etnokulturálisan definiált nemzetet, tökéletesen megragadja azt, amire Trump vagy Le Pen gondol, amikor „a népről” beszél. A pártról *Angst für Deutschland* (Szorongás Németországért) címmel kiadott könyvében Melanie Amann,¹ a *Der Spiegel* c. hetilap újságírója figyelt

1 ■ Melanie Amann: *Angst für Deutschland. Die Wahrheit über die AfD: wo sie herkommt, wer sie führt, wohin sie steuert.*
 Droemer, München, 2017.

fel arra, hogyan sajátították ki a párt egyes aktivistái az NDK-beli 1989-es kommunistaellenes tiltakozások jel-szavát: *Wir sind das Volk* – mi vagyunk a nép. Mint általában a populisták, a németországiak is szidalmazzák a mainstream médiát mint a „hazugság sajtóját” (*Lügenpresse*), miközben hatékonyan aknázzák ki a közösségi média adta lehetőségeket. A választás előestéjén az Alternatívának 362 000 követője volt a Facebookon, míg a szociáldemokratáknak csak 169 000, Merkel kereszténydemokrata uniójának (CDU) pedig 154 000.

Jól ismert vonás továbbá a globalizáció bírálata és a politikai korrektség dühödte és öndicsérő leszólása. Az európai populizmusok általában elutasítók az EU-val és különösen az euróval szemben. Az Alternative 2013-ban Európa-ellenes pártként jött létre. Noha az EU támogatottsága a német lakosságban még mindig nagyon erős, a Bertelsmann Alapítvány által megrendelt közvélemény-kutatás 2017 nyarán azt találta, hogy a magukat jobboldaliként azonosító (és a középboltból gondosan elhatárolódó) válaszadók 50 százaléka az EU-ból való kilépés mellett tenné le a voksát, ha Németországban is sor kerülne egy Brexit stílusú távozni-vagy-maradni népszavazásra. Ez viszont már figyelemre méltó eredmény, ugyanis a Brexittől eltérően egy „Germexit” az Európai Unió végét jelentené.

Fárasztóan ismerős élmény megfigyelni Trumpot, a Brexitet vagy Wilderst: demagóg módon az érzelmekre apellálnak, miközben kettős játékot játszanak a tényekkel. Amann szerint a legmeghatározóbb érzelmek a szorongás (*Angst*); könyvének címe megismétli az AfD kezdőbetűit: *Angst für Deutschland*. Idézi egy biztosítótársaság nyilatkozatát, amely a 2016 közepén mért szorongásindexet közzétéve megállapította, hogy „a félelem még sohasem nőtték ilyen drasztikusan egy éven belül”: a lakosság a terrortámadásoktól, a politikai szélsőségesektől és „a külföldiek beérkezése kiváltotta feszültségektől” fél a leginkább.

Az Alternative választási sikerének egyetlen közvetlen oka 1 200 000 menekült drámai beáramlása 2015–

16-ban. A párt vezetői Merkel vádolják amiatt, hogy 2015 szeptemberében megnyitotta Németország határait azon menekültek tömegének, akiket nemkívánatosként utasítottak el Orbán Viktor idegengyűlölő, populista Magyarországon. Tavaly, a berlini karácsonyi vásáron végrehajtott iszlamista terrortámadás 12 áldozatát az egyik AfD-vezér a Twitteren „Merkel halottjainak” nevezte.

A menekültek beáramlása mellett egyéb sajátos kiváltói is vannak a német populizmusnak. Az elmúlt 12 évből 8 éven át Németországot úgynevezett nagykoalíció kormányozta: Merkel kereszténydemokratái (CDU) parlamenti kényszerházasságban a konzervatívabb bajor Keresztényszocialista Unióval (CSU) és a szociáldemokratákkal (SPD), ami a bosszús választókat a kisebb pártok és a szélsőségek felé sodorta. Margaret Thatcher választási programjának – TINA = *There Is No Alternative* – Merkel-féle zavarosan centrista változata ezt a hatást csak felerősítette, amelyet tökéletesen ki lehetett fejteni egyetlen német szóval: *alternativlos* (nincs alternatívája). Nem is véletlen, hogy az említett proteszpárt az Alternative nevet választotta magának.

Az Alternative a legjobb eredményeket ott éri el, amit lazán Kelet-Németországnak szoktunk mondani, azaz az egykori NDK területén. Megdöbbentő fordított arányosság áll fenn az adott területen lakó bevándorlók (illetve bevándorló származásúak) száma és a populista szavazatok között: Kelet-Németországban van a legkevésbé bevándorló és a legtöbb AfD-szavazó. Erről a Pegida (*Patriotische Europäer gegen die Islamisierung des Abendlandes* = Patrióta európaiak a Nyugat iszlamizációja ellen) elnevezésű idegengyűlölő szélsőjobboldali mozgalom egyik tüntetésén egy résztvevő ezt mondta a tudósítónak: „Szászországban ma jóformán nincsenek bevándorlók, de Németországot 50–100 éven belül az iszlamizáció veszélye fenyegeti.” Hát ennyire sürgető ügyről van szó.

Hosszabb tanulmányt igényelne, ha fel kívánnánk tárnunk a keletnémet szavazói viselkedésnek a kollektív lélektanát, de bizonyosan az összetevői közé tartozik a berlini fal mögött

élő társadalom mérgező hagyatéka, mert az a társadalom mindennek, csak nyitottnak és multikulturálisnak nem volt mondható. A keletnémetek neheztelnek, mert szerintük az egyesült Németország másodrendű polgároként kezeli őket: nem figyelnek rájuk eléggé, nem kapják meg a nekik kijáró tiszteletet. Amikor egy szász kisvárosban az odalátogató Angela Merkel semmibe vette az ellene tiltakozók utcai demonstrációját, az egyik tüntető így panaszkodott: „Még a fenekét sem fordítja felénk!” Könnyen el tudunk képzelni egy Trump-szavazót, amint valami hasonlót mond Hillary Clintonról: a populista szavazatok megértéséhez sok országban hozzátartozik, hogy magyarázatukban legalább olyan fontos az odafigyelés egyenlőtlensége, mint a gazdasági egyenlőtlenség.

A sértést pedig még igazi sérelemmel tetézi, hogy ezeket a rohadt külföldieket – akik ráadásul muszlimok! – tárt karokkal fogadják Németországban, és „ingyen megkapnak mindent”. Csak fokozza a méltatlankodást annak tudata, hogy – ugyanúgy, mint a többi európai jóléti államban – ebbe a „mindenbe” nagylelkű jóléti ellátások is beletartoznak.

Mert eltérően az Egyesült Királyságtól és az Egyesült Államoktól, a gazdasági tényezők itt nem játszanak akkora szerepet. Nem csak azért, mert gazdaságilag Németország egészen jól megy. Egy 2016-os közvélemény-kutatásban öt AfD-szavazó közül négy személyes gazdasági helyzetét jónak vagy nagyon jónak minősítette – ez nem a gazdaságilag „leszakadók” pártja; az élet minden területéről magához vonzza az elégedetleneket, de soraiban a túlnyomó többséget iskolázott középosztályi férfiak alkotják. Egy vezető CDU-politikus mesélte nekem, hogy az Alternatívához átpártoló dühödte levélírók többnyire orvosok, üzletemberek, ügyvédek vagy professzorok. A német populizmust a művelt középosztály hangsúlyos jelenléte különbözteti meg sok más válfajától.

A pártvezetők közül látványosan őket képviseli a másik „vezetőjelölt”: Alexander Gauland, egy 76 éves egykori CDU-funkcionárius, aki szinte mindig kockás tweedzakót és sötét-

zöld nyakkendő visel. Azon idősebb konzervatív úriemberekhez tartozik, akik annyira angolnak néznek ki, hogy csak németek lehetnek. Aztán ott van Beatrix von Storch is, egy éles hangú és fárasztó kisnemes, neoliberais hayeki szellemi ambíciókkal. (Anyai nagyapja Hitler pénzügyminisztere volt – de senki sem felelős a nagyapáért.) Ami Alice Weidelt illeti: korábban *asset manager* a Goldman Sachsnál és az Allianznál, fehér, szőke, mindig csinosan öltözött üzletasszonyként jelenik meg, amúgy a határ mentén, a túloldalon, Svájcban él szingaléz származású svájci filmkészítő partnerével és két örökbe fogadott fiukkal. Ezzel igazán nem az amerikai rozsdadóvezeti kétkézi munkás német megfelelője, s nem is azé az emberé, akit Angliában liberális leereszkedéssel „fehér furgonosnak” (*white van man*) mondanak. (A furgon is fehér, a férfi is.)

„Gazdasági kérdés, te kis buta” – ez a mondat egyszerűen nem alkalmazható Németország populista szavazóira. Inkább kultúrkérdés – *Kultur* írok kultúra helyett, mert a német szó egyaránt jelöli a kultúrát és az etnokulturális identitást, és hagyományosan a liberális és kozmopolita *Zivilisation* állítja szembe. A választás éjszakáján a német televízió ismertette egy közvélemény-kutatást, amely szerint az AfD szavazóinak 95 százalékát saját bevallása szerint az aggasztja, hogy „a német kultúra és nyelv elvesztésének vagyunk tanúi”, 94 százalékukat az, hogy „Németországban az élet túl nagyot fog változni”, végül 92 százalékukat pedig, hogy „az iszlámnak túl nagy befolyása lesz Németországban”. A kulturális kétségbeesésnek ez a politikája – hogy Fritz Stern történész híres fordulatát idézzem – az írók, a média és a könyvek milliójából táplálkozik, innen meríti szókincsét és érveit, amelyek a XX. század első felének német jobboldali kultúrájából ismert témákhoz nyúlnak vissza. Ez a német új jobboldal, melyben jól kivehetően visszhangzik a régi.

Amann bemutatja, hogy a színpalak mögött milyen fontos szerepet játszott a párt fejlődésében Götz Kubitschek

könyvkiadó és ideológiai aktivista. Az akkor még csak pár hetes euróellenes párt egyik blogposztját idézi, amelyben Kubitschek az euróhoz kapcsolódó ellenségességet olyan „ajtónyitó témának” nevezi, amely ajtón, ha „gyorsan és kitaróan bele tesszük a lábunkat”, azután „beözönölhetnek a mi témáink (identitás, ellenállás, gender-, párt- és ideológiai-kritika)”. Így is történt – a menekültválságnak köszönhetően. Kubitschek egyengette annak a keletnémet történelemtanárnak, Björn Höckének a pártkarrierjét, aki a maga siránkozó kultúrpeszsimista retorikájával és népi (*völkisch*) nacionalizmusával az 1920-as években is egészen otthonosan mozgott volna – eltekintve attól, hogy a bűnbakok most nem a zsidók, hanem a muzulmánok. Höcke az *Alternative* ifjúsági szárnyának egyik gyűlésén kijelentette, hogy az alacsony németországi születési ráta és a tömeges bevándorlás miatt „ezer év óta először vetődik föl a *finis Germaniae* kérdése”.

Elég érdekes, hogy Amann a párt történetét nem az euróval vagy a menekültválsággal kezdi, hanem azzal az interjúval, amelyet Thilo Sarrazin, akkoriban a Bundesbank egyik igazgatója 2009-ben adott egy hetilapnak, s amelyet azután *Deutschland schafft sich ab* (Németország felszámolja önmagát)² című könyve követte. Mint akkoriban a lapban megjegyeztem,³ a helyes gondolkodású (*bien pensant*) német véleményvezérek először figyelemre se méltatták, majd mélységesen elítélték Sarrazin szubpenglerianus traktátusát Németország hamarosan bekövetkező muszlim előzönléséről – miközben a könyvből kilenc hónap alatt 1 200 000 példány fogyott el. Sarrazin pincéjében ott tornyosulnak a támogató levelek ezreitől duzzadó dossziék: „Szeretném kifejezni Önnek feltétlen tiszteletemet a törökökről tett kendőzetlen megjegyzéseit illetően.” „Mikor rúgjuk már ki végre azokat, akik nem tudnak németül, de nem is akarnak megtanulni, csak a markukat tartják?” Vagy: „borzasztó, hogy Németországban ma már nem lehet kimondani az igazságot!”

Hét évvel később, a 2017 őszi választás előtt egy másik dühös és

szorongásos könyv körül robbant ki az újabb vita. Akárcsak a Sarrazin-ügyet, ezt a legújabb vihart sem pusztán a szerző által kifejtett gondolatok teszik érdekessé, hanem az, ahogyan a demokratikus Németország reagál 1945 előtti múltja gyűlöletes hangjainak felbukkanására.

2017. július 27-én, a német ellenállás Adolf Hitler ellen megkísérelt merényletének 73. évfordulóján furcsa dolog történt. Az *Amazonon* úgy jelent meg a *Spiegel* ténykönyvbestsellerlistája, hogy üresen maradt a hatodik hely az ötödik (*Alexander von Humboldt and the Invention of Nature*) és a hetedik (*Penguin Bloom: The Little Bird That Saved Our Family*) között. Az úrt hamarosan szó nélkül megszüntették: a *Penguin Bloom*-mal kezdve az egész listát eggyel feljebb tolták. Az eredetileg a 6. helyen álló könyv – Rolf Peter Sieferle *Finis Germaniája*⁴ – egyszerűen eltűnt.

Mi történt? Zavaró hiba csúszott a könyvesbolti eladások összesítésébe, amelyen a *Spiegel* bestsellerlistája alapul? Szó sincs róla. A *Finis Germaniát* (a cím a *finis Germaniae* furcsán agrammatikus változata) viték, mint a cukrot, ám a *Spiegel* vezető szerkesztői úgy döntöttek, ilyen csúfságos mű ne jelenjen meg az ő listájukon. Nagyon feszélyezte őket a könyvet övező kiemelt figyelem, mert korábban épp az egyik munkatársuk, Johannes Saltzwedel újságíró szerepeltette ezt a könyvet az egyik rádióállomás (Norddeutsche Rundfunk) és Németország vezető liberális napilapja, a *Süddeutsche Zeitung* széles körben feltűnést keltő könyvajánló listáján. Az a lista nagy vitát gerjesztett, amelynek hatására az emberek tömegesen vásárolták meg a *Finis Germaniát*.

Sieferle könyve – magyarázta Susanne Beyer, a *Spiegel* főszerkesztő-helyettese – „szélsőséges jobboldali, antiszemita, történelem-felfogásában pedig revizionista”. A *Spiegel* viszont „a felvilágosodás médiumaként” határozza meg magát, emiatt a közölt bestsellerlistát az olvasók esetleg ajánlásnak vélik. Így inkább a könyvet levették a listáról. Vagyis a *Finis Germania* eltűnt egy orwelli emlékezeti lyukban, nem is könyv, nem is bestseller. A költő,

2 ■ DVA, München, 2010.

3 ■ Germans, More or Less. *The New York Review*, 2011. febr. 24.

4 ■ Antaios, 2017.

Christian Morgenstern szavával: *Weil nicht sein kann, was nicht sein darf* (Mert nem létezhet, aminek nem szabad léteznie).

A hatás előreláthatóan a szándékolttal éppen ellentétes lett. Újabb vihar tört ki e bizarr döntés miatt, és még többen vették meg a könyvet. A kiadó hangosan nevetve sétált be a bankba, majd az őszi Frankfurter Könyvvásárba – ahová az Antaios Kiadó standjára az AfD zsebspenglerét kérte fel szónoknak –, s ezzel a méltatlankodás, a tiltakozás s egyben a hírverés újabb hullámát indította el. A kiadó pedig nem más, mint az új jobboldal már említett machinátora, Götz Kubitschek, akiről tudható, hogy a keletnémet Sachsen-Anhalt tartományban fekvő falujában létesített bázisáról ösztönözte a párt *völkisch* fordulatát. S még egy lapáttal rátesz az egészre a könyv utószava Sieferle egy barátjának tollából, aki a 2015-ös menekültválságot úgy jellemzi, mint amit „nemzetközileg már régóta elterveztek”, de „mintegy puccsal a német kancellár váltott ki”.

Sieferle szövegének egész új jobboldali csomagolása égbekiáltó gyalázat. Hogy miért írta az utószót a szerző helyett az egyik barátja? Azért, mert 2016 őszén Sieferle öngyilkos lett, felakasztotta magát heidelbergi villája padlásán. Soha nem küldte el a *Finis Germaniát* kiadónak. Erre már a felesége és barátai vállalkoztak, miután a számítógépén megtalálták a teljes szöveget egy másik könyv kéziratával együtt. Az utóbbi is megjelent azóta *Das Migrationsproblem: Über die Unvereinbarkeit von Sozialstaat und Masseneinwanderung* (A migráció problémája: a szociális állam és a tömeges bevándorlás összeegyeztethetlenségéről)⁵ címmel. Mivel a fájlok gondosan letisztázott szövegeket tartalmaztak, úgy gondolták, hogy Sieferle meg kívánta jelentetni őket. Bár ki tudja? Lehet, hogy maga sem tudta.

Rolf Peter Sieferle története szomorú. A 68-as nemzedékhez tartozott, és rövid ideig részt is vett a diákok tiltakozó mozgalmában. Igen művelt, magányos alak, csiszolt, provokatív stílusban fogalmaz, de a tudományban is különc. Némi tekintélyre tett szert 1982-ben kiadott

Der unterirdische Wald. Energiekrise und Industrielle Revolution (Az erdő a föld alatt. Energiaválság és ipari forradalom)⁶ című könyvével arról, hogyan fosztja ki a modern világ évmilliók karbonkészleteit, hogy szenet és olajat állítson elő. A cím nagyszerűen idomult az akkoriban új nyugatnémet zöldek aggodalmához csakúgy, mint az ősi német rajongáshoz az erdőért. 1994-ben állt elő újabb könyvvel: *Epochenwechsel: Die Deutschen an der Schwelle zum 21. Jahrhundert* (Korszakváltás: a németek a XXI. század küszöbén).⁷ Ebben már megelőlegezte a *Finis Germania* némely témáját, például annak provokatív bírálatát, ahogyan Németország a maga náci múltját kezeli, amikor lehetőséget sem ad a téma racionális megvitatására.

Egy évre rá jelent meg a *Die konservative Revolution. Fünf biographische Skizzen* (A konzervatív forradalom. Öt életrajzi vázlat),⁸ amelynek érvelése a XX. század első feléből öt jobboldali német gondolkodó – köztük Oswald Spengler és Ernst Jünger – életrajza köré szerveződik. Sieferle továbbra is a német tudományos irodalom stílusában írt (és a mai német tudományos stílus cseppet sem vicces), már érződik a szövegen, hogy esztétikailag vonzza az öt kiválasztott szerző viharos, lendületes, a korlátokat félresöpörő írásmódja, amelyet azután maga is elsajátított, mire húsz évvel később megírta a *Finis Germaniát*.

Ezeket a könyveket rangos kiadók jelentették meg. A fogadtatás vegyes volt. Állítólag Sieferle mélyen megbántódott, amiért az *Epochenwechsel* nem kapta meg a nagy műveknek kijáró elismerést, amit szerinte megérdemelt. Professzornak is eléggé későn nevezték ki, ritkán fordult meg a konferenciákon, és sosem tartozott a tudományos mainstreamhez. Kultúrpezzimizmusa, úgy tűnik, 2015-re már egyfajta egzisztenciális kétségbeeséssé mélyült, amit a komoly betegségek – rákbeteg volt, és a látása is gyorsan romlott – csak súlyosbítottak.

Az idei heves vita után néhány barátja arról számolt be a *Frankfurter Allgemeine Zeitung* újságírójának, hogy élete utolsó éveiben Sieferle elszigetelődött és megkese-

redett. Erre az özvegye dühös levélben válaszolt a lapnak, visszautasítva az apologetikus magyarázatot („beteg ember volt”), azt hangsúlyozta, hogy férje már a kilencvenes években, az *Epochenwechsel*ben is „nemzeti konzervatív álláspontot” foglalt el. Valószínű, hogy a két életrajzi szál – az ideológiai és a személyes fejlemények – együttese vezetett a *Finis Germania* keserű és maró hangvételéhez.

Ezt a háttérrel figyelembe véve kell olvasnunk Sieferle könyvét, amely mindössze 100 kis alakú oldalon közöl egymáshoz lazán kapcsolódó írásokat. A hangjuk Friedrich Nietzsche, a dühök Ernst Jüngerét idézi meg, aki az egyik résznek tárgya is. Egyes szakaszok még paródiának is tűnnek volnának: mintha a XX. század elejei kultúrpezzimizista Monty Python egy verziója róná a XXI. századi Németország utcáit. Megtudjuk, hogy vannak „tragikus” népek – az oroszok, a zsidók, a németek – és „tragédiát nem ismerők” – mindenképp az angolszász népek. Bevallom, hangos nevetésre készített panaszkodása „a nihilista relativizmus érzékielhető jelenlétéről minden sétálóutcában”. Nietzsche lopakodik a hétvégi bevásárlók között Heidelbergben.

S aztán jönnek a mai Németországnak a náci múltjához való viszonyát taglaló részek, amelyek a legnagyobb vitát gerjesztették. Sieferle a végletekig hajítja az *Epochenwechsel* érvelését arról, hogy Németország a maga náci múltját és Auschwitzot egyfajta abszolút negatív mítoszra dermesztette, amelyet az érintettség (*Betroffenheit* – talán a hirtelen személyes elbátortalanodás érzéseként fordítható le) a modern német élet minden egyéb elemétől elválaszt. „A

5 ■ Manuscriptum, 2017.

6 ■ C. H. Beck, 1982.

7 ■ Propyläen Verlag, Berlin, 1994.

8 ■ Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt am Main, 1995.

9 ■ Ez a számadat a nagy elismerésnek örvendő Allensbach Intézetétől származik. Jegyezzük meg, hogy a felkínált alternatíva a következő volt: „Jobb az óvatosság?” Ezzel 28 százalék egyetértett, a többiek „fenntartásokkal értettek egyet”, illetve „nem tudtak döntené. Idézi Ulrike Ackermann (Hrsg.): *Freiheitsindex Deutschland 2016 des John Stuart Mill Instituts für Freiheitsforschung*. Humanities Online, Frankfurt, 2016.

nemzetiszocializmus, pontosabban Auschwitz lett egy teljességgel racionalizált világ utolsó mítosza” – szól az egyik tudatosan provokatív megfogalmazása. „Mitosz az, aminek igazsága nem vitatható.” Ez emeli felül a zsidókat minden kritikán, és minősíti a németeket, vagy legalábbis az „örök náci” a „felvilágosult jelen szekularizált ördögének”. (Az AfD ideológusai ezt nyersebben *Schuld*kultnak, a bűn kultuszának nevezik.)

Sieferle vad elszántsággal igyekszik pontosan rögzíteni azt, amit gondol, ha az nyilvánosan mégoly elfogadhatatlan is (ne feledjük, nem tudjuk biztosan, tervezte-e a megjelenését). Azt állítja, hogy a *Vergangenheitsbewältigung* – ez a közismert nyugatnémet kifejezés a nehéz múlt „meghaladására” – valószínűs állammivallássá lett, amelyben a németek örökre a negatív választott nép, a zsidók pedig a pozitív választott nép. „Az első parancsolat így szól: ne legyen neked más holokausztd rajtam kívül.” Továbbá: „Hitler Ádámot nem haladta meg semmiféle Jézus; és az ilyen Jézust (az ember önkéntelenül is azt kérdezi, csak nem magára gondolt) bizonyosan rögtön keresztre feszítenék. A bűn totális marad, nem enyhíti semmilyen isteni könyörület.” Tiszta hisztéria.

Sieferle túl gyakran nyújtózkodik nietzschei mélységek felé, de rendszerint mellényül, saját retorikai cipőfűzőjében megbotolva végül az abszurditás pocsolójában köt ki. Néha viszont, ha sikerül egybefognia a modernitásról, az ökológiáról és a német történelemtől szóló életműve szálait, valódi gondolatébresztő megfogalmazások születnek. A „modernitás projektjére” utalva írja: „a XVIII. és a XIX. század projektjeinek története tehát a teljes kudarc története, ami a XX. században vált nyilvánvalóvá: morálisan az első világháborútól Auschwitzig, technológiailag és gazdaságilag a századvég környezeti válságában.” (Ez szerintem nem egy Auschwitz-tagadóra vagy egy rutinos antiszemitára valló megjegyzés.) Továbbá: „A XX. század a tékozlás kora, [...] mindent elherdált: a természeti erőforrásokat, az embereket, az eszméket, a kulturális tartalmakat.”

A *Finis Germania* jótékony éles-séggel veti fel a kérdést, hogyan vála-

szoljunk az ilyen eszmékre egy olyan országban, ahol épp mostanság minden nyolcadik választó jobboldali populista pártra szavazott, főként a kultúrát és az identitást érintő aggodalmaitól vezetettve.

A *Spiegel* rendkívüli akciója, amelylyel elpárolgottatta Sieferle könyvét a bestsellerlistáról, csak szélsőséges esete annak a viselkedésnek, amely a mai Németországot jellemzi. Ha túlmész egy bizonyos ponton, és jobboldali szélsőségesnek vagy antiszemitának tartható nézeteket fejezel ki, kitiltanak minden rendes társaságból, és viselheted egy skarlát, akarom mondani barna betű bélyegét. A náci jelvényeket, a holokauszttagadást és a gyűlöletbeszédet törvény tiltja (amit most a Facebook a saját kárára megtapasztalt), de ezen túl is létezik a tabu tiszteletben tartásának ez a szélesebb társadalmi, kulturális és politikai kikényszerítése.

Mármost sokan azt mondanák, hogy nagymértékben épp ennek köszönhető a német politika és a német nyilvánosságban zajló viták civilizált, centrista jellege – és nem is tévednek. Látom, hogy sok német fiatal teljes szívvel kiáll e viselkedés mellett. S vajon boldogabb lenne a világ többi országa, ha Németországban nem élne e tabu tilalma minden, a modern emberiség története legszörnyűségesebb fejezetének felújítására utaló célzással szemben?

Csakhogy ennek az egész viselkedésnek meg kell fizetni az árát, és az AfD választási sikere azt mutatja, hogy ez az ár emelkedik. Sieferle *Finis Germania*ja egy szomorú, megbomlott, de kétségkívül csiszolt elme kései kicsiny terméke. Egyszerűen azt mondani, hogy „jobboldali szélsőséges, antiszemita, történet szemléletében revizionista – ezért tűnj a szemem elől, Sátán, és takarodj a bestsellerlistáról”, siralmasan inadekvát válasz. Sőt, ha Sieferlét tabusítják, azzal megerősítik azt az állítását, hogy itt valóban egy tabuval van dolgunk, valamivel, ami kívül esik a racionális megvitatás birodalmán.

A jobboldali ideológusoknak minden betiltás csodás ingyenreklám, amelynek fényében a szabad véleménynyilvánítás mártírjának pózában tetszeleghetnek. Kubitschek, a kiadó

körövendve mondta, hogy a veszekedés a Frankfurti Könyvvásáron „igazi pogány mulatság” volt.

A köznépnek mindez újra csak azt bizonyítja, hogy a liberális elit oly kevés időt szán rájuk, hogy még annyival sem tiszteli meg őket, hogy „a fenekét mutassa nekik”. Vagy ami még rosszabb: meg sem engedik, hogy az egyszerű emberek kimondják, amit gondolnak. A heidelbergi John Stuart Mill Intézet 2016 tavaszán közvélemény-kutatást végzett a szabadságindexének meghatározásához; a válaszadóknak mindössze 57 százaléka mondta azt, hogy „ma Németországban az ember szabadon kifejezheti a politikai véleményét”.⁹

Ezért jó látni, hogy a német értelmiségnek egyre nagyobb része javasolja azt, amit egykor John Stuart Mill, hogy szabad, nyílt vitában birkózzanak meg ezekkel az érvekkel. Szigorú és határozott vizsgálatnak kell alávetni őket, így választható el a búza az ocsútól. Mert Mill is azt mondta, hogy még a hamis érv is tartalmazhatja az igazság egy szilánkját, és az igazság jó kardja is csak akkor nem veszti életét, ha folyamatosan próbára teszik a hamissággal folytatott nyílt küzdelemben. Máskülönben a bevett véleményt, még ha helyes is, csak „előítélet módjára” teszik magukévá.

Sieferle két posztumusz publikált szövege – egész életműve kontextusában szemlélve – kiválóan alkalmas arra, hogy alávessék a Mill által javasolt eljárásnak. Félretelhatjuk utolsó munkájából a hisztérikus kriptonietzscheanus túlzásokat a *Vergangenheitsbewältigung* „állammivallás” mivoltáról, ugyanakkor kezelhetjük hasznos kihívásként is. Több mint hetven évvel a második világháború vége után hogyan lehet elejét venni annak, hogy a német vezetőknek a náci múlttól tett nyilatkozatai kiüresedett rituális szövegekké kopjanak? Hogyan lehet ezeket a beszámolókat valóban megértetni azzal a fiatal német nemzedékkel, amelyik semmi hasonlóval nem találkozott? Ha az első parancsolat nem Sieferle keserűen szarkasztikus változata: „ne legyen neked holokausztd rajtam kívül”, akkor mi? Ha a válasz az – aminek szerintem lennie kell –, hogy „tégymeg mindent, amit csak tudsz, hogy

megakadályozd az emberiség elleni újabb bünteteket”, akkor ebből mi következik? Pontosan ezen az alapon érvelt oly ékeesszólóan az akkori külügyminiszter, Joschka Fischer amellett, hogy Németország katonailag vegyen részt a NATO koszovói intervenciójában, hogy véget vessenek a szerb népirtásnak. S ha már nem tudod megakadályozni az emberiség elleni bünteteket, akkor nem vagy-e legalább különösen köteles áldozatait befogadni? Például a szíriai menekülteket 2015-ben.

Beszállni az eszmék csatájába persze csak az egyik lehetséges lépés az új jobboldal és az idegengyűlölő nacionalista populizmus elleni nélkülözhetetlen küzdelemben. Sok múlik majd azon, egészében milyen kormányzati teljesítményt tud majd felmutatni az új „jamaikai” koalíció – amely nevét a négy nagyon különböző párt színeire utalva kapta: a CDU és a CSU fekete, az FDP (a szabad demokraták) sárga, a Zöldek zöldek. Mindegyik egy-egy lába annak a képtelen pantomim-lónak, ami ez a kormány lesz. Még egy erőszakos iszlamisták által elkövetett terrortámadás, és újra mindent előnt a bevándorlással és az iszlámmal kapcsolatos szorongás. Döntő, hogy mindenki lássa, a bevándorlás ma már valóban szabályozott. S legalább ilyen fontos lesz az, hogy sikerrel vagy kudarccal végződik-e Németország igyekezete, hogy az elmúlt pár évben érkezett több mint egymillió bevándorlót integrálja az iskolákban, a közéletben és a munkahelyeken. Lesznek-e belőlük – a két kutató, Herfried és Marina Münker szavával – „újnémetek”?¹⁰

Amilyen a politika, a CSU bizonyosan és a CDU is előbb-utóbb jobbra fog tolni a bevándorlás és az identitás kérdésében, hogy visszaszerezze a populista szavazókat – pontosan úgy, ahogy a jobbközép vezetői tették a szomszédos Ausztriában és Hollandiában. Még a centrista Merkel belügyminisztere, Thomas de Maizière is azt írta ez év májusában a nagy példányszámú *Bild-Zeitung*-ban, hogy „mi nem vagyunk burka” (*Wir sind nicht*

Burka) – ez a nevenséges mondat talán úgy fordítható le, hogy „inkább ránk szavazzatok, mint hogy dezertáljatok az Alternatívához”. Csakhogy pontosan akkor, ha jobbra mozdulsz el, miközben azon igyekszel, hogy integráld valamennyi – túlnyomórészt muzulmán – bevándorlót, válik egyre fontosabbá, hogy harcolj az eszmék csatájában, és húzz fénylő határvonalat a pozitív közéleti patriotizmus és az idegengyűlölő új jobboldali nacionalizmus között.

Igy zajlik a kulturális küzdelem Németország jövőjéért.

TIMOTHY GARTON ASH

Wessely Anna fordítása

A VÖRÖS BÉCSBŐL JÖTT EMBER

The New York Review of Books, 2017. december 21.

Gareth Dale: Karl Polanyi
A Life on the Left. Columbia University Press, 2017. 381 oldal, \$40

Micsoda nagyszerű korszak kezdődik – gondolták sokan – most, amikor már csak az egyetlen megmaradt szuperhatalom terjeszti el a kapitalizmust és a demokráciát szerte a világon. Azóta mindinkább azt látni, hogy a demokrácia és a kapitalizmus összeférhetetlen. A háború utáni vegyes gazdaságban a pénzvilág szabályozása, a munkavállalói jogok bővítése, a jóléti állam és a köztulajdonlás bizonyos elemeinek bevezetése olyan korlátokat állított fel, amelyeknek köszönhetően össze lehetett békíteni a dinamikát és a biztonságot. A globális kapitalizmus megkerülte e korlátokat: a vagyon kiszorítja a polgárerényeket (*citizenship*), fokozza a jövedelmek és a politikai befolyás koncentrációját, s a demokráciába vetett hit elenyészéséhez vezet. Az eredmény egy szélsőségesen egyenlőtlen és ingatag gazdaság, amelynek szervezete nem a sokaságot szolgálja, hanem a keveseket.

Nem meglepő, ha a sokaság erre válaszolt. Mindazok legnagyobb bosz-

szúságára, akik a demokratikus baloldaliaktól várják el, hogy korlátozzák a piacok hatalmát, válasza többnyire jobboldali populista. S ha „populistának” nevezzük, akkor még elhézően jellemezzük e reakció természetét, amelynek nacionalista retorikája, elvei és gyakorlata a neofasizmus határát súrolja. A globalizmus egy másik eleme, a migránsok felduzzadt áradata csak fokozza a gazdasági nehézségekkel küzdő helyiek dühét, akik ismét nagyra szeretnék tenni Amerikát (Franciaországot, Norvégiát, Magyarországot, Finnországot...). S ez nemcsak a gyenge demokráciákban fordul elő, mint amilyen Lengyelország és Törökország, hanem a bejáratott demokráciákban is – Nagy-Britanniában, Amerikában, Franciaországban, sőt még a szociáldemokrata Skandináviában is.

Jártunk már erre. A két világháború közötti időszakban a szabadpiaci liberálisok voltak hatalmon Nagy-Britanniában, Franciaországban és az Egyesült Államokban, akik megpróbálták visszaállítani az első világháború előtti laissez-faire rendszerét. Feltámasztották az aranyalapot és a hadikölcsönöknek és a jóvátételnek adtak elsőbbséget a gazdaság stabilizálásával szemben. A szabad kereskedelem és a féktelen spekuláció időszaka volt ez, amikor a magántóké semmi se korlátozta. A következménye pedig a gazdasági bizonytalanság évtizede lett, amely a világválsághoz, a parlamenti demokrácia meggyengüléséhez és a fasiszta ellencsapáshoz vezetett. Egészen az 1932 júliusában lebonyolított német választásig – amely a náciakat a Reichstag legnagyobb pártjává tette – a Hitler előtti koalíciós kormány tartotta magát a Németország hitelezői által diktált takarékoság gazdasági gyakorlatához.

A próféta, aki kimondta, hogy a szélsőségesen érvényesülő piaci erők lerombolják mind a demokráciát, mind a működő gazdaságot, nem Marx Károly, hanem Polányi Károly volt. Marx azzal számolt, hogy a kapitalizmus válsága egyetemes munkáslázadást vált ki és a kommunizmusba torkollik. Polányi, aki közel egy évszázaddal hosszabb történelmi múltra hivatkozhatott, úgy látta, a fasizmusnak nagyobb a valószínűsége.

10 ■ Herfried und Marina Münker: *Die neuen Deutschen. Ein Land vor seiner Zukunft*. Rowohlt, Berlin, 2016.

A *nagy átalakulás* (1944) című meseteri művében Polányi kimutatta, hogy ha a piac „kiágyazódik” a társadalomból, és súlyos társadalmi átrendeződést vált ki, akkor az emberek előbb-utóbb fellázadnak. Az első világháború, a két világháború közötti időszak, a gazdasági világválság, a fasizmus és a második világháború katasztrófáját Polányi a társadalmat maguk alá gyűrő piaci erők hatásának, logikus kulminációjának nevezte, és a gazdasági liberalizmus – először a XIX. századi Angliában megjelenő – „utópikus törekvésének” azt a próbálkozást, „hogyan szabályozó piaci rendszert hozzanak létre”. A próbálkozás tudatos döntésből fakadt, nem tekinthető visszatérésnek a gazdasági természeti állapothoz. Polányi meggyőzően bizonyította, hogy piaci társadalom csak tudatos kormányzati beavatkozásnak köszönhetően – a tulajdonjogok rögzítésével, a bér munka, a kereskedelem és a pénzügyek feltételeinek meghatározásával – létezhet. Ahogy, mintegy mellékesen, megjegyezte: a „laissez faire-t eltervezték”.

Meggyőződése volt, hogy a szervezett tőke és szélsőséges piaci ideológiája ellen csak a mozgósított, eszes és árnyaltan gondolkodó munkásszolgálat képes politikailag fellépni és tisztító erejét mérsékelni. Erre a következtetésre nem a marxi gazdaságelméletből jutott, hanem a „Vörös Bécs” – a két világháború közötti Európa legsikeresebb szocialista városi kormányzati kísérlete – közvetlen megfigyeléséből. Az 1920-as években ugyanis gazdasági újságíróként dolgozott Bécsben. És a második világháború után egy ideig a Nyugat egésze egyfajta egalitárius kapitalizmusban élt, amely a demokratikus állam erejére épült, és erős munkásszolgálatokra támaszkodhatott. Ám Thatcher és Reagan korszakában szétzúzták ezt az ellensúlyozó hatalmát – s ennek következményei előre láthatók voltak.

A *nagy átalakulásban* Polányi azt hangsúlyozta, hogy három elem alkotta a XIX. századi klasszikus liberalizmus fő követeléseit: a szabad kereskedelem, az aranyalap kikényszerítése és az a gondolat, hogy a munkaerőnek „a piacon kell megta-

lálnia az árát”. Mai megfelelői nyomásztóan hasonlóak. Egyre erősebb a nyomás egyfelől a kereskedelem deregulációjának elérésére, hogy az igazgatott kapitalizmusnak még a maradványait is eltüntessék, másfelől a munkaerő-piaci óvintézkedések (*safeguards*) kiiktatására, hogy növelhessék a multinacionális cégek profitját. Az aranyalap helyett – amely a XIX. században arra szolgált, hogy az egyes országok a valódi gazdasági jólét elé sorolják a pénz fedezetét és a kötvénytulajdonosok érdekeit – itt van az Európai Bizottság, az IMF és Angela Merkel kancellár által kikényszerített megszorítási politika, amelyhez csatlakozik az amerikai Fed, amikor az infláció első jelére visszafogja a hiteleket.

A gazdaságpolitikáknak ez a cseppet sem szent hármasa, melyet Polányi meghatározott, ma éppúgy nem működik, mint az 1920-as években. A gyakorlatban kudarcot vallott közgazdaságtanként, szociálpolitikaként és politikaként is. Polányinak korábbi írásaiban és *A nagy átalakulásban* kifejtett történelmi elemzése háromszor is igazolódott: először azokban az eseményekben, amelyek a második világháborúban értek tetőpontjukra, azután a háború utáni konjunktúrában, amikor a laissez-faire időleges korlátozása összekapcsolódott a demokrácia újjáéledésével, s végül napjainkban, amikor az eredeti gazdasági liberalizmus visszaállítására a neofasizmus válaszol. Most kellene, hogy Polányi igazi ideje legyen, ám ennek épp az ellenkezője következett be.

Gareth Dale könyve Polányi szellemi pályájáról kiválóan mutatja be az embert, a művét és azt a politikai és szellemi környezetet, amelyben kibontakozott. Nem ez az első Polányi-életrajz, de ez a legátfogóbb. Dale politológus, a londoni Brunel Egyetem oktatója, 2010-ben már megjelentette egy könyvet Polányi közgazdaságtani gondolkodásáról *Karl Polanyi: The Limits of the Market* címmel.

1 ■ Mises, Hayek és Polányi összetűzéseit korábbi cikkemben tárgyaltam, lásd Robert Kuttner: Karl Polanyi Explains It All. *The American Prospect*, 2014. május-június.

[...]

Polányi 1919-ben ment Bécsbe, s ott találta meg hivatását – gazdasági újságíró – és élete szerelmét – Duczyńska Ilonát, egy nála jóval baloldaliabb, lengyel származású radikális. [...] Az *Economist* közép-európai megfelelője, az *Österreichische Volkswirt* hetilap 1924-től külpolitikai újságíróként alkalmazta Polányit, aki továbbra is folytatta a vitát a többi baloldallal egy működőképes szocializmus esélyeiről, és folyamatosan vitázott a jobboldaliak közül Ludwig von Miseszel, a szabadpiaci teoretikusával. A megjelentetett, ferasztóan részletező vita végig arról folyt, képes lehet-e a szocialista gazdaság hatékony árképzésre. Mises szerint nem, Polányi viszont amellett érvelt, hogy egy decentralizált, munkások irányította szocializmus elég nagy pontossággal meg tudná állapítani a szükségleti cikkek árát. Utólag arra a belátásra jutott – Dale beszámolója szerint –, hogy ezekkel a magasroptú technikai vitákkal csak az időt pocskolta.¹

Eközben Bécs gyakorlati választ adott a Miseszel folytatott vitára. A jól szervezett munkásság az első világháború után közel 16 éven át hatalomban tartotta a szocialista helyi kormányzatokat. A kormány biztosította a gáz-, víz- és áramellátást, lakásokat épített munkásoknak a gazdagokra kivetett adókból (akiknek az alkalmazott személyzet után külön adózniuk kellett). Családtámogatást kaptak a szülők, és a helyi kormányzat fizette a szakszervezetek munkanélküliségi biztosítását. Mindez egyáltalán nem ásta alá Ausztria magángazdaságát, amelyet sokkal inkább veszélyeztetett az a szerencsétlen megszorító gazdaságpolitika, amelyet Polányi élesen bírált. 1927-től kezdve azután a munkanélküliség egyre nőtt, a bérek meg csökkentek, ami 1932–33-ban végül hatalomra segítette az ausztrófasiszta kormányt.

A Vörös Bécs politikai és gazdasági szempontból egyaránt fontos volt Polányinak. Míg a dickens Anglia torz szegénypolitikája munkásszolgálatának gyengeségét tükrözte, a Vörös Bécs a munkásszolgálat erejének emblemmája lett. Az angol szegénytörvény „valóság-

gos sorscsapásként érte a köznépet – írta Polányi –, Bécs viszont a Nyugat történelmében az egyik leglátványosabb győzelem”. Am azt is látta, hogy a helyi szocializmus szigete nem élheti túl a nagy piaci zűrzavart és az erősödő fasizmust.

1933-ban, amikor a honi fasiszták vették át Bécs városi kormányzatának irányítását, Polányi Londonba költözött, ahol Cole és Tawney segítségével végül munkát kapott a Munkások Oktatási Szövetségénél, az Oxfordi Egyetem egyik kihelyezett oktatási programjában. Itt többek között angol ipartörténetet tanított. Az előadásokat előkészítő kutatásaiból nőtt ki később *A nagy átalakulás* első vázlatai.

Egykori mentora, Jászi Oszkár is emigrációban élt – az Egyesült Államokban, az Oberlin College-ban tanított. Csekély óradói fizetése kiegészítésére Polányi előadókörutakat tett amerikai egyetemeken. A roosevelti Amerikát Európa reményteli ellenpontjának látta. A háború kitörése egy ilyen előadókörúton érte, amelyből azután három évre szóló kinevezés lett a Bennington College-ban. Itt fejezte be könyvét, amely nagyon jó időben jelent meg: az 1944-es évben kötötték meg a Bretton Woods-i Egyezményt, ekkor szólított föl Rooseveltt a gazdasági jogok nyilatkozatának elkészítésére, s jelent meg Lord Beveridge lenyűgöző tervezete, a *Teljes foglalkoztatottság egy szabad társadalomban*. Polányi munkájával egybecsengett az a bennük kifejeződő cél, hogy a túlságosan szabadjára engedett piac soha többé ne vezethessen fasizmusba torkolló emberi szenvedéshez.

Polányi könyvét kezdetben mégis visszhangtalan csend fogadta, ami szerintem két tényezőnek volt betudható. Egyrészt Polányi egyetlen szaktudományhoz sem tartozott, és lényegében autodidakta volt. Dale azt írja, hogy amikor 1947-ben végre állást kapott a Columbia Egyetemen mint a gazdaságtörténet oktatója, „a szociológusok közgazdásznak tekintették, a közgazdászok viszont szociológusnak”. A múlt század közepén Amerikában a politikai gazdaságtan, az institucionalizmus, a közgazdasági eszmetörténet és a gazdaságtörténet

amúgy is háttérbe szorult a formalista modellalkotással szemben. Polányi elmélete nem kínált tesztelhető hipotézist.

Másrészt, ami fontosabb, Polányi ideológiai ellenfelei támogatást élveztek, előléptették őket, míg ő csak saját eszméi erejére támaszkodhatott. Akárcsak Polányinak, Misesnek sem voltak elismert tudományos teljesítményei, viszont mint az Osztrák

Popper Leó, Polányi Károly és Polányi Mihály, 1908 körül

Kereskedelmi Kamara titkára nagy hatású magánsemináriumot vezetett, és ebből nőtt ki azután az osztrák közgazdaságtan laissez-faire iskolája. Az üzleti élet szervezete által foglalkoztatott laissez-faire teoretikusként egy fél évszázaddal korábban megelőlegezte a mai Heritage Foundation működését. Mises legfontosabb tanítványa Hayek volt.

Hayek *Az út a szolgátságba* című könyvében azt állította, hogy az állam jó szándékú próbálkozása a piacok szabályozására zsarnoksághoz vezet. Csakhogy nem ismerünk olyan ese-

tet, amikor a szociáldemokrácia diktatúrába csúszik át: a történelem Polányi oldalán áll, aki kimutatta, hogy a féktelen szabadpiac a demokrácia összeomlásához vezet. Mégis Hayek lett a fábianusok alapította London School of Economics professzora, és az „osztrák iskolát” a libertárius közgazdaságtan formális iskolájaként tartják számon. Hayek később megkapta a közgazdaság-tudományi Nobel-emlékdíjat. Az 1944-ben kiadott *Az út a szolgátságba* bestseller lett, folytatásokban közölte a *Reader's Digest*.

A nagy átalakulásról megjelenésekor lesújtó kritikát közölt a *New York Times*: „Szépen megírt kísérlet 150 év történetének átértelmezésére; végső soron egy új feudalizmus, egy új szolgátság mellett áll ki, az embereket lakhelyükhöz és munkahelyükhöz kötő gazdaság mellett.” Ez a kijelentés furcsamód igencsak Hayekre emlékeztet, ami nem meglepő, hiszen szerzője az a John Chamberlain volt, aki épp befejezte ömlengő előszavát Hayek említett könyvéhez – így működik a befolyásolás politikai gazdaságtana.

Am Polányi könyve csak nem akart eltűnni a süllyesztőben. 1982-ben megjelent John Gerard Ruggie-nak, a nemzetközi kapcsolatok kutatójának nagy figyelmet keltő cikke, amelynek magvát Polányi fogalmai alkották. Ruggie a háború utáni, 1944-ben kialakított gazdasági rendet „beágyazott liberalizmusnak” nevezte, mondván, hogy a Bretton Woods-i rendszer összebékítette az államot a piaccal, amikor a demokratikus politika közvetítésével a liberális gazdaságot „viszsaágyazta” a társadalomba.² Gøsta Esping-Andersen dán szociológus, a szociáldemokrácia egyik vezető kutatója Polányi dekommodifikáció-fogalmát alkalmazta a *Three Worlds of Welfare Capitalism* címmel 1990-ben megjelent fontos könyvében, amelyben azt vizsgálta, hogy a szociáldemokraták hogyan korlátozzák és egészítik ki a piac működését.³

Más kutatók is nagyra tartják Polányi felismeréseit, köztük politikatörténészek – Ira Katznelson, Jacob Hacker, Richard Valelly –, szociológusok – mint a néhai Daniel Bell – és közgazdászok – Joseph Stiglitz, Dani Rodrik és Herman Daly. Sokan

2 ■ John Gerard Ruggie: *International Regimes, Transactions, and Change: Embedded Liberalism in the Postwar Economic Order*. *International Organization* 36 (1982), 2. szám.

3 ■ Polity, London, 1990.

4 ■ Kari Polanyi-Levitt (ed.): *The Life and Work of Karl Polanyi*. Black Rose, Montreal, 1990.

viszont, akik lényegében polányiánus gondolatokat fogalmaznak meg arról, hogyan hatol be a piac a nem piaci jellegű terekbe – mint például Michael Walzer, John Kenneth Galbraith, Albert Hirschman és a Nobel-díjas Elinor Ostrom –, egyáltalán nem hivatkoznak rá. Ez az ára, ha az ember – Hirschman önjellemzése szerint – birtokháborító módjára idegen területekre merészkedik.

Miután már háromszor emigrálni kényszerült – Budapestről Bécsbe, Bécsből Londonba és onnan New Yorkba –, Polányinak újból költöznie kellett: az Egyesült Államok hatósági megtagadták Duczyńska Ilonától a vízumot arra hivatkozva, hogy az 1920-as években kommunista párttag volt. Így kerültek Toronto egyik külvárosába, ahonnan Polányi ingázott a Columbia Egyetemre – egészen nyugdíjba vonulásáig az 1950-es évek közepén.

Noha a Polányi-rajongókat általában csak *A nagy átalakulás* érdekli, Dale könyvének külön érdeme Polányi 1944 utáni munkásságának bemutatása. Hiszen még húsz évig élt, és az akkoriban primitívnek nevezett gazdasági rendszereket tanulmányozta, amivel egy újabb alapra támaszkodva bizonyíthatta, hogy a szabadpiac nem a természetes állapot, és nem szükségszerű, hogy a piacok maguk alá gyűriék az egész társadalmat. Sőt kiderült, hogy számos korai kultúrát a piaci és nem piaci csereformák egymásba fonódása jellemzett. Polányi egyaránt foglalkozott Dahomey rab-szolga-kereskedelmével és az ókori Athén gazdaságával, melynek példája „azt bizonyítja, hogy »szerves egész-szé« ötvözhető a redistribúció, a reciprocitás és a piaci csere elemei”. Athén persze nem volt szocialista, ám prekapitalista gazdaságában helyet kaptak a jövedelemszerzés piaci és nem piaci formái.

Dale tárgyalja Polányi nézeteit az erősödő hidegháborúról és a háború utáni időszak vegyes gazdaságáról, amit ma sokan aranykorként emlegetnek. Az egalitárius kapitalizmust az újáteremtett demokráciával összekapcsoló *trente glorieuses* [a dicső harminc év 1945 és 1975 között] Polányi számára álláspontja megerősítésének is tűnhetett volna, ám – két

háború, a szocialista Bécs elpusztítása, a náci uralom idején közeli családtagjainak elvesztése és egymást követően négy száműzetés tapasztalatával a háta mögött – már nem volt olyan könnyen meggyőzhető. Roosevelt nagyra becsülte ugyan, de az 1945 utáni brit munkáspárti kormányt – a jóléti állammal megfejelt kapitalista rendszert – az elveket feladó megalkuvásnak tartotta.

Polányi Károly és Duczyńska Ilona, London, 1938.

Egy fél évszázaddal később igazolva látjuk fenntartásait. Sokan a Bretton Woods-i rendszert úgy fogták fel, mint elegáns megoldást arra, hogyan lehet újraindítani úgy a kereskedelmet, hogy az egyezményt aláíró országok gazdasága teljes foglalkoztatottságot biztosíthasson, Polányi viszont a tőke uralmának kiterjesztését látta benne. Mondhatni, a jövőbe látott: az 1980-as évekre az IMF és a Világbank a megszorítások kikényszerítői lettek, vagyis pontosan az ellenkezőjét tették annak, amit megtervezőjük, John Maynard Keynes szándékolt. A hidegháborúért pedig Polányi elsősorban a szövetségeseket okolta, egyetértésben Henry Wallace-szel, aki úgy gondolta, hogy a Nyugat megállapodásra juthatott volna Sztálinnal.

Dale nem mentegeti Polányit a Szovjetunióval kapcsolatos vakságáért. Megállapítja, hogy az 1920–30-as években Polányi mintegy felmentette

Sztálint, sőt még az 1939-es Molotov–Ribbentrop-paktumért is a Whitehall szovjetellenességét tette felelőssé. S nagy reményekkel nézett az oroszoknak a háború befejezése utáni terveire. Tagja volt az emigránsok londoni Magyar Tanácsának, de megszakította velük a kapcsolatot, mert szerinte a Vörös Hadsereget a demokratikus szocializmus elhozójaként kellett volna üdvözölni. Mint kifejtette, Kelet-Euró-

pa szovjet felszabadítása „a politikai pártokra támaszkodó képviselői kormányzás valamelyik formáját” valósítja majd meg a térségben.

Belátva, mekkorát tévedett, Polányi 1956-ban üdvözölte a rövid életű magyar forradalmat, ám miután a szovjet tankok szétzúzták, ismét reménykedve tekintett a kialakuló, enyhén reformer gulyáskommunizmusra. Ez naivítás volt, de nem teljesen alaptalan. Noha Polányi nem volt marxista, 1963-ban – egy évvel a halála és sok évvel a berlini fal leomlása előtt – meghívást kapott egy előadásra a budapesti egyetemen. Ez volt az első látogatása négy évtizedes távollét után.

Születésének századik évfordulóján, 1986-ban lánya, Kari Polanyi-Levitt szimpóziumot szervezett Budapesten Polányi tiszteletére. A konferencia előadásainak kötete nagyszerű párja Dale munkájának.⁴

A kötet 25 rövid cikket tartalmaz, a nyugatiak mellett magyar szerzőktől is – az akkor még kommunista Magyarországon Polányit sokan olvasták. Az írásaik meglepő módon feltáró jellegűek, nem dogmatikusak. Amikor rá került a sor, Kari Polanyi-Levitt előadását így zárta: „Ha még egy kérésrel fordulhatok a Magyar Tudományos Akadémiához, akkor azt kérem, hogy *A nagy átalakulást* tegyék magyar nyelven hozzáférhetővé a magyar olvasók számára.” Ez végül meg is történt 1990-ben. Mint oly sokan Nyugaton, a budapesti kommunista rezsim sem tudta igazán, mit is kezdjen Polányival.

Egy demokratikus közjáték után ma Magyarország egy szélsőséges nacionalista autokrácia központja. Ebbe a szokásos módon a pénzügyi tevékenységek engedélyezésével kapcsolatos téves politika is belejátszott. A 2008-ban bekövetkezett pénzügyi összeomlás után Magyarországon folyamatosan nőtt a munkanélküliség a válság előtti kevesebb mint 8 százalékról 2010-ben már közel 12 százalékra. A 2010. évi választásokon a szélsőjobboldali Fidesz lesöpörte a hatalmat gyakorló baloldali kormányt. Az országgyűlési mandátumok több mint kétharmadának megszerzése tette lehetővé Orbán Viktor miniszterelnök „illiberális demokráciáját” – ismét egy olyan visszhang, egy olyan igazolódás, amire Polányinak nem volt szüksége.

Végül is mit gondoljunk Polányiról? És milyen tanulságokkal szolgálhat a jelenben? Még lelkes hívei is beismerik, hogy a részletkérdésekben gyakran tévedett. Jóindulatú kritikussai – Fred Block és Margaret Somers – már korábban rámutattak, hogy a XVIII. századi Nagy-Britanniáról szólva Polányi erősen túlzott: a szegényekről való gondoskodás távolról sem volt annyira általánosan elterjedt gyakorlat. Az általa idézett híres esetből, az 1795-ös speenhamlandi szegénnytörvényből, amely segélyezéssel védte a szegényeket a kapitalizmus korai viharaitól, nem lehet Anglia egészére általánosítani. A szegénnytörvények 1830. évi liberális reformjáról adott értelmezése viszont telitalálat: a reform célja – és hatása is – az volt, hogy a segélyek megvonásával arra kényszerítse a

munkásokat, hogy a létező legalacsonyabb bérért dolgozzanak.

Az is igaz, csak a gazdasági liberalizmus elterjedésével nem magyarázható, miért nem tudott gyökeret verni a liberális demokrácia Közép-Európában, ennek jóval összetettebb okai voltak. Mindenesetre ennek a következményeként nyílt meg az út a jobboldali nacionalizmus előtt. Azt viszont Polányi jól látta, hogy az első világháború után nem sikerült egyetemesé tenni a piaci liberalizmust, s ezért maradtak a demokráciák gyengék, megosztottak és – a háború kitöréséig – képtelenek arra, hogy ellenálljanak a faszizmusnak. Neville Chamberlainre leginkább azért emlékszünk, mert ő volt az, aki 1938-ban Münchenben engedett Hitlernek. Am 1933 áprilisában, a gazdasági világválság mélypontján, amikor Hitler azzal volt elfoglalva, hogy megszilárdítsa hatalmát Berlinben, Chamberlain pedig Tory pénzügyminiszter volt Londonban, akkor ez utóbbi így nyilatkozott: „Mi mentesek vagyunk attól a félelemtől, amely oly sok nálunk kevésbé szerencsés ország osztályrésze, attól a félelemtől, hogy a dolgok csak rosszabbra fordulhatnak. E félelemtől való megmenekülésünket annak köszönhetjük, hogy egyensúlyba hoztuk a költségvetésünket.” Ilyen kiforgatott bölcsesség nemcsak akkor, ma is igaz. Chamberlain szavait érdemes volna rávézni egy Polányi-emlékműre.

Három dán politológusnak a *Journal of Democracy*-ben közreadott cikke felteszi a kérdést, helyes volt-e az 1920–30-as években előretörő faszizmust a laissez-faire és a gazdasági összeomlásig kirajzolódó hosszú ív hatásának tulajdonítani.⁵ Azt találták, hogy Északnyugat-Európa jól működő demokráciái és az egykori brit gyarmat Kanada, Ausztrália és Új-Zéland „gyakorlatilag immúnis volt a két háború közti időszak ismétlődő válságaival szemben”, míg Dél-, Közép- és Kelet-Európa fiatalabb és törékenyebb demokráciái megadták magukat. Északnyugat-Európában a fasiszták csak az ország megtámadása és megszállása után tudtak rövid időre hatalomra kerülni. Ez a megállapítás Polányi hangjának korunkra nézve profetikus és ominózus színezetet ad: napjainkban Európa számos

országában szélsőjobboldali a második vagy harmadik legnagyobb párt.

Összegezve: több részlet is téves a Polányi fölrajzolta képen, de az egész kép mégis helyes. A demokrácia nem él sokáig, ha túlságosan is szabad a piac; s a piacot kordában tartani a politika feladata. Aki ezt figyelmen kívül hagyja, a faszizmussal kacérokodik. Polányi azt írta, hogy a faszizmus a demokrácia szétfűzésével oldotta meg a féktelen piac problémáját. Am a két világháború közt fellépő fasisztáktól eltérően a mai szélsőjobboldali vezetők még arra sem törekszenek, hogy visszafogják a piaci hullámzásokat, vagy hogy állami megbízásokkal rendes munkához juttassák az embereket. A Brexit, a kisemmizetteknek ez a hirtelen dühödő rángása semmi jót nem nyújt a brit munkásosztálynak; Donald Trump programja pedig nem más, mint a nacionalista retorika összevegyítése a kormányzat és a ragadozó kapitalizmus még mélyebb szövetségével. Az elégedetlenség még sokfelé fordulhat. Ha feltesszük, hogy a demokrácia kitart, akkor egy ellenmozgósítás is lehetséges Polányi megvalósítható szocializmusának szellemében. A pesszimista Polányi azt mondaná: győzött a kapitalizmus, és vesztett a demokrácia. Optimista énje viszont a népi politika új fellendülésében bízna.

ROBERT KUTTNER

Wessely Anna fordítása

5 ■ Agnes Cornell – Jørgen Møller – Svend-Erik Skaaning: The Real Lessons of the Interwar Years. *Journal of Democracy* 28 (2017), 3. szám.